

A vallási identitás vizsgálata az egyháztól eltávolodó fiatal felnőtteknél

Módszertani kísérlet – 2. rész

■ FABINY MÁRTON

Evangelikus Hittudományi Egyetem
teológushallgató
E-mail: fabiny.marci@gmail.com

DOI: 10.61894/LP.2024.99.6.2

- **A tanulmány az egyháztól eltávolodó fiatal felnőttek vallási és személyes identitásának összefüggéseit vizsgálja a narratív életútinterjú és a hermeneutikai esetrekonstrukció módszertanának segítségével. Ezek megértéséhez részletesen bemutatja a narratív identitás fogalmát, valamint megvilágítja a módszertani és lelkigondozói szempontok párhuzamát. A kérdésfelvetést egy illusztratív eseten vizsgálva a feltáró jellegű esettanulmány módszertani kísérletként értelmezhető.**

Kulcsszavak: narratív identitás / „a maga módján vallásos” / életútinterjú / hermeneutikai esetrekonstrukció / fiatal felnőttek

Esettanulmány

Az alább olvasható, *Disszonancia* című esettanulmányt az egyik általam készített narratív életútinterjú alapján, a hermeneutikai esetrekonstrukció módszereivel,¹ anonimizálva készítettem el. Az értelmezés módszertana megkívánja, hogy bizonyos eseményeket és idézeteket többször is megemlítsek, mert egy-egy új lépésnél, más megvilágításba kerülve új jelentéstartalmak rajzolódhatnak ki.

* * *

Disszonancia

Boldi 1999-ben-ben született, evangélikus édesanya és katolikus édesapa harmadik gyermekeként. A szülők a vegyes házasságoknál szokványosnak mondható megállapodásban egyeztek meg, melynek értelmében a születendő fiúkat katolikus, míg a lányokat evangélikus templomban keresztelik meg. Boldinak egy hozzá korban közel álló bátyja és egy nála hét évvel idősebb nővére van, így öttagú, nagycsaládos életet éltek 2003-ig Szigetszentmiklóson, majd Budapesten. A gyerekeknek minden lehetőség adva volt és van, hogy szüleikhez hasonlóan ők is értelmiségi pályára menjenek, érdeklődési területüknek megfelelően. A fővárosba költözésük után nem sokkal a család csatlakozott egy jellegzetesen értelmiségi tagokból álló budapesti gyülekezethez, így a vallás tekintetében is intellektuálisnak mondható körhöz tartoztak, tartoznak. A gyerekek fokozatosan elkezdtek hittanra, gyülekezeti

¹ Az interjú és elemzési módszertan a tanulmány első részében olvasható.

alkalmakra járni. A család társadalmi helyzetének megfelelően mindhárom gyerek jó nevű egyházi iskolába járt. Boldi szép tanulmányi eredményeket ért el, versenyeken vett részt. Bár talált barátokat, egyes iskolatársai olykor kirekesztően viselkedtek vele. A gimnáziumi évek alatt lánytestvérüket követve a fiúk is konfirmáltak a gyülekezetben, tehát a katolikus keresztlő ellenére Boldi és bátyja is evangélikusok lettek. Boldi ezt követően az ifúsági csoport aktív tagja lett, olykor maga is tartott alkalmakat, s úgy tűnik, sokkal jobban érezte magát ebben a közösségben, mint az iskolában. 2018-ban, az érettségi után Boldi az ELTE-n, angol–magyar tanár szakon kezdte el felsőfokú tanulmányait, és ezzel nagyjából egyidejűleg elkezdett kikopni a gyülekezet közösségéből. Az egyetemen több szempontból teljesen új világba csöppent, ahol a legtöbb addigi szabály, keret és az egyházas légkör eltűnt. Manapság, a diplomához közeledve egyre több tudományos munkát végez.

Boldi jelenleg is kereszténynek tartja magát, és ha „*nagyon muszáj lenne*”² valamit mondani, azt mondaná, hogy evangélikus, de jelenleg nem aktív a gyülekezetben, a hétközi alkalmakra már egyáltalán nem, istentiszteletre legfeljebb nagy ünnepekkor jár. Mégis kijelenthetjük, korábban is volt, és most is van benne spirituális éhség, érdeklődés a transzcendens iránt, amit korábban az egyház által nyújtott keretek között, az utóbbi időben pedig különböző filozófiai irányzatok vagy éppen a hinduizmus tanulmányozásával próbál betölteni – ezekkel a látásmódokkal különböző egyetemi kurzusokon találkozott. Úgy érzi, az egyház tanítása nem áll összhangban azokkal a folyamatokkal, amelyek az egyes emberben végbemennek, többször is megemlíti, hogy van benne ezzel kapcsolatban egyfajta diszsonancia.

* * *

Boldi élettörténetéből kirajzolódik, hogy az egyház tanítása szerinti vallásos neveltetés még nem jelenti automatikusan azt, hogy az illető megtalálja a helyét az egyházban. Jóllehet az ő esetében már az is érdekesnek mondható, hogy ilyen szellemben nőtt fel: a szülei nem kaptak vallásos neveltetést, csak felnőttkorban kezdtek közeledni gyülekezetükhöz. Boldinak viszont gyerekkorától egészen az érettségiig életének három főbb területe a család, az iskola és az egyház volt. Ezek mindegyike valamilyen módon kapcsolódik a valláshoz, és mindegyikbe gyerekként került bele.

Emellett Boldi az evangélikusságnak mindenhol az értelmiségi, polgári jellegével találkozott. Egy ilyen közegben, még ha fontos is a szülőknek gyermekeik vallásos neveltetése, a mindennapi életben valószínűleg kevésbé presszionálják őket ezzel kapcsolatban. Egy faluban vagy kisvárosban fontosabb lehet, hogy a „jó hírnév” megőrzése érdekében a gyerekek is kövessék szüleiket vallásosságukban – ilyen jellegű nyomás Boldi esetében is inkább a falusi nagyszülőktől érkezett.

A családi háttér korántsem mindennapos: a vegyes házasság önmagában sem mindig egyszerű, de anyai nagyanyja nazarénus kötődése még összetettebbé teszi a történetet. Boldi és testvére, Mílán keresztlőjekor feltehetőleg még mások voltak a viszonyok a szűk családon belül, hiszen a katolikus templomban történt keresztlő azt vetíthette volna előre, hogy a fiúkat a katolikus hitben fogják nevelni. Mégsem így történt, hiszen a konfirmációval a fiúk evangélikusok lettek. Ezzel együtt míg a

² Az interjúból vett szó szerinti idézeteket dőlt betűvel, idézőjellel jelölöm. Az ezeknél a szakaszoknál használt jelölések jelentései a következők:

- pillanatnyi szünet, megakadás: *;
- hosszan megakadó szöveg, új gondolattal: ----;
- csend hosszúsága: zárójelben ahány másodpercig a csend tart, pl.: (2);
- érzelmek: zárójelben az érzelem, pl.: (nevet).

felmenőknél még többször voltak vallásból fakadó nézeteltérések, illetve az apai nagymama és a család néhány tagja között még mindig vannak, addig a szűk család ebből a szempontból (is) kifejezetten biztonságos. Bár Boldi anyukájának néha rosszullesik, hogy Boldi nem nagyon jár már templomba, vallással, felekezetekkel kapcsolatos komolyabb konfliktus nem volt az öttagú családban.

A második „természetes közeg” az iskola volt, amely azért is lehetett ennyire természetes, mert Boldi nyolc évig itt töltötte a hétköznapjait. Egyházi iskoláról lévén szó, itt is komoly fókuszot kapott a vallás: ez a mindennapok szempontjából heti egy áhítatban és két hittanórában mutatkozott meg, de egyéb egyházhoz köthető események is voltak. Emellett az is elmondható ezen gimnáziumokról, hogy alapvetően jómódú családok íratják ide gyerekeiket. Kijelenthető, hogy sokan presztízskérdést csinálnak abból, hogy gyerekük az általában erősebbnek tartott és magasabb anyagi támogatásokban részesülő egyházi intézménybe kerüljön (vö. KENDE 2022).

A gyülekezet a harmadik olyan hely, ahol Boldi a vallással találkozott, a közösséget, ahova sokáig tartozott, ő maga is fontosnak tartja megemlíteni. Boldi elbeszéléséből kiderül, hogy szinte otthonának tekintette ezt a közeget. A hétközi alkalmak és istentiszteletek mellett a nyári hittantáborok is „nagyon sokat adtak” neki, kifejezetten szerette és magáénak érezte a közösséget. A gyülekezettől való eltávolodás sokaknál a konfirmációkor jön el, számára mégis ez volt az az időszak, amikor aktívabban kezdett részt venni az alkalmakon.

Az egyetemi évek megkezdése sokszor a szülőházból történő elköltözés miatt a gyülekezettől való eltávolodást is jelenti. Boldinál ilyen jellegű változás nem volt, viszont az egyetem lett az első olyan fontosabb közege, amely nem köthető semmilyen módon az egyházhoz, valláshoz.

Boldi élettörténeti íve más kimenetelt is hozhatott volna, hiszen már nagyon fiatalon lett a gyülekezeti ifjúság egyik legaktívabb tagja, és lakóhelyét tekintve ma sem él messze a gyülekezet székhelyétől. Arról sem tudunk, hogy emberi kapcsolatainak megromlása vagy valamilyen konkrét rossz élmény miatt távolodott volna el. Mindezek alapján akár az is előfordulhatott volna, hogy Boldi mára vezető szerepet tölt be a gyülekezetben. Hogy ez miért nem így történt, arra keresem a választ a következőkben.

* * *

Boldi az elbeszélést rögtön a később is sokat emlegetett családi háttérrel és a felekezeti kérdésével kezdi: „Talán ilyen kezdésnek fontos tudni, öhm, hogy anyukám családja evangélikus, apukám családja inkább katolikus.” Bár az interjú nyitókérdése értelemszerűen az élettörténetre vonatkozott, már ebből is látszik, hogy az elbeszélésben sokkal hangsúlyosabb a magyarázat, az értékelés és a reflexió, mint a narratív elem, a történetmesélés. Boldi folyamatosan reflektál önmagára és a körülötte lévő dolgokra, a vallással kapcsolatos kérdés pedig aktívan foglalkoztatja. Ezután kerül elő a gyülekezet, ahova nem tudja pontosan, hogyan kerültek, majd az egyházi iskola, amelyről szinte rögtön értékelő megjegyzéseket mond.

A kamaszkorát illetően, tehát visszamenőlegesen is találkozunk önreflexióval: kérdéses számára ma, hogy az akkori önmagát mennyire mondhatja utólag kereszténynek. Boldi szerint ugyanis „kell egy bizonyos kor, amíg, amíg így az ember felfogja, hogy mi is az, hogy vallás”. Ebből a gondolatból kiindulva az általános, többször visszatérő vallással kapcsolatos kritikáját is kifejti: „A vallás alapvetően szerintem, nem csak nekem, szerintem a legtöbb embernek ilyen megfoghatatlan dolog, szóval, hogy nem hiszem, hogy így erre van egy örök érvényű definíció, hogy mi ez, és, öhm, és nekem ez úgy nagyon fura, ahogy az egyházak ezt így intézményesítik.” Az élettörténettől tehát elkanyarodunk, úgy tűnik, Boldinak sokkal fontosabb az, hogy elmondja, jelen pillanatban hogyan gondolkodik a vallással kap-

csolatban. Kiderül az is, hogy saját, „maga módján” megélt hitét a fent elmondott probléma ellenére a keresztény, bibliai ismereteire tudja építeni.

Boldi kétszer is megfogalmazza, mennyit számít, hogy az interjúban hangosan kimondja azokat a dolgokat, amelyek egyébként eddig is benne voltak: *„Nemtom, egyébként most, hogy hangosan kimondom ezeket, az is lehet, hogy ez így, nemtom, ilyen menekülőút nekem, hogy majd így kitalálom, hogy nem értek egyet tanításokkal vagy nemtom.”* Az elbeszélést folytatva fontosnak tartja, hogy ismételten feltegye a kérdést, hogy ő most akkor keresztény-e vagy nem, és ha igen, akkor melyik felekezetbe sorolhatná magát: *„Ha nagyon muszáj lenne, akkor mondanám, hogy evangélikus vagyok, alapvetően annyit mondok magamról, hogy keresztény.”* Semmilyen erre utaló kérdés nem volt, mégis többször is előjön ez, Boldinak mégis fontosnak tűnnek ezek a kategóriák, amelyek alapján megállapítható valakiről, hogy keresztény-e, vagy nem. Saját magával kapcsolatban ugyanakkor mindig érezteti, hogy kellemetlenül érzi magát attól, ha egy ilyen kategóriát magára kell agatnia.

A főnarratívát³ Boldi az előzőekkel összefüggésben azzal zárja, hogy az egyház tanítása és a saját hite között úgy érzi, van egyfajta *„egy ilyen, öhm, ez egy ilyen disszonancia, * és ezt próbálom feloldani szerintem * azzal, hogy, hogy én magam értelmezem, hogy mi a keresztény Isten. (2) Ezt még nem sikerült így megfogalmaznom magamnak egyébként eddig (nevet).”*

Ezután még visszatérünk az eredeti kérdésre, mely az élettörténetre vonatkozott: Boldi beszámol az egyetemi éveiről, hogy mennyire más közegbe került, ráadásul a szakpár, amit hallgat, nem igazán köti le, ezért lehetősége van másféle kurzusokon is részt venni. Így foglalkozott többek között filozófiával és hinduizmussal is, és azt ismerte fel, hogy a vallások valójában nem annyira térnek el egymástól: *„Érdeemes ilyen különböző párhuzamokat megtalálni különböző vallások között, meg, öhm, meg hogy bizonyos jelenségeket az egyik vallás hogyan magyaráz, és a másik hogyan, és, öhm, és az például segített, szerintem az segített olyan értelemben arra rájönni vagy azt felismerni, hogy a vallások annyira nem térnek el egymástól.”* Ezután pedig ismét azt hangsúlyozza, hogy nem tartja fontosnak, hogy besorolja magát valamelyik valláshoz: *„...ezért sem tartom fontosnak, hogy magamat egy konkrét valláshoz besoroljam, és ezért mondtam, hogy nyilván a fejemben, öhm, akit én Istennek gondolok, hogy nyilván ez azért hasonlít a keresztény Istenre, mert keresztény, öhm, * közegben nőtem fel, hogy, öhm, keresztény neveltetésben részesültem, (ironikusan) de, öhm, de akár azt is mondhatnám, hogy, öhm, hiszek egy felsőbb erőben.”* Később az imádságot említi még ezzel kapcsolatban, ami szintén többször előkerül mint a hite megélésének fontos formája. Az imáról való gondolkodás viszont megint visszavezeti a keresztény Istenhez, hiszen később arról beszél, nem tudja nem azokat a mintákat követni, amelyeket a neveltetésében kapott, és imádságának mindig részét képezi a Miatyánk.

Ezután kérdeztem rá a családdal kapcsolatos fő kérdésekre, s e melléknarratíva⁴ során még részletesebben előkerülnek a felekezetkülönbségek. Fény derül arra, pontosan tisztában van a családi viszonyokkal, az evangélikus, katolikus, nazarénus felmenőkkel, a vallás megélésének nehézségeivel a felette lévő generációknál. Ebből is kiderül, mennyire fontosnak tartja vallásossága szempontjából (is) a családot, illetve ennek kapcsán már előkerül a gyülekezet is, amely szintén többször visszatérő téma elbeszélésében.

A család után az iskolához érkezünk, amelyről kisebb lelkesedéssel mesél, folyamatosan éreztetve, hogy nincs jó véleménnyel az intézményről. Rengeteg tanár váltotta egymást a nyolc év alatt, és

³ Főnarratívának az interjú első részét nevezzük, ahol az interjúalany elmeséli élettörténetét anélkül, hogy az interjú készítője megszakitana.

⁴ A melléknarratívákban az egyes élettörténeti eseményeket bontja ki részletesebben az interjúalany.

az iskola vallásosságát illetően is rossz érzései vannak: „Azon érződött egyedül, hogy, hogy keresztény iskolába, hogy ami egy negatív sztereotípiát erősített szerintem így a vallással kapcsolatban, hogy borzasztóan konzervatív, nagyon zárt és rugalmatlan, és szerintem nem itt kéne kifulladásnak, hogy egy evangélikus iskola.” Viszont a valódi lelki feltöltődési lehetőséget és az olyan értékek hangsúlyozását, mint a tolerancia, elfogadás és együttérzés, hiányolta az iskola szellemiségéből. Az iskolában többször tapasztalta azt is, hogy kirekesztően viselkedtek vele osztálytársai.

* * *

A többfajta felekezethez való kapcsolódás – anyai ágon legalábbis mindenképpen – generációkon átível a családtörténetben, s az elbeszélésből kiderül, ez Boldit is komolyan foglalkoztatja. Bár a kereszténységgel mint intézményesült vallással szemben kritikus, valamiért mégis újra és újra besorolja magát valamely felekezethez, annak ellenére, hogy kifejezetten hangsúlyozza korábban, hogy nem tartja ezt fontosnak. Ennek megértéséhez érdemes közelebbről megvizsgálnunk a nagyszülők felekezeti hátterét és azokat a külső tényezőket, amelyek hathattak az ő vallásosságukra – s így közvetett módon Boldiéra is.

Boldi családjának apai ágán katolikus felmenőket találunk, saját nagyanyjára a „bigott katolikus” kifejezést használja. Nagyapja ezen az ágon édesapja gyerekkorában elhunyt, így őt Boldi sem ismerhette. Annak ellenére, hogy nagyanyjának érezhetően fontos a katolikus vallás, és ennek többször hangot is adott unokáival kapcsolatban is, Boldi édesapja nem kapott kimondottan vallásos neveltetést: az elsődlegesig még eljutott, bérnálásig már nem. Ez, ahogy Boldi is említi, összefüggésben lehetett az adott politikai rendszer valláshoz való hozzáállásával. Boldi szüleinek generációjánál már jobban lehet érezni a szekularizációs folyamatok hatását a vallásos neveltetésben – korábban a szekularizációt még átmenetinek gondolták, de ekkor már látszódtott a szocialista berendezkedés tartóssága. Emiatt egyre többen gondolhatták úgy, hogy nem nehezítik meg gyermekeik érvényesülését azzal, hogy vallásos szellemben nevelik őket (VALUCH 2005, 276. o.). Lehetséges, hogy Boldi nagyszülei is így vélekedtek erről, ráadásul mindketten ismert emberek voltak a városban, elképzelhető, hogy nem merték nyíltan vállalni vallásosságukat. Mindemelllett Boldi nagyapja szerepet vállalt az 1956-os forradalomban. Korai halála nincs ezzel összefüggésben, de a történetek a család további életére hatással lehettek, vélhetően emiatt sem lett volna kockázatmentes, ha feltűnően elkötelezik magukat valamelyik egyház mellett. A vallástól való szándékos távolmaradás feltehetőleg sok vívódást okozott a nagymamának; elképzelhető, hogy az emiatt felhalmozódott frusztrációt később más módon adta ki magából. Az mindenesetre biztosnak tűnik, hogy a katolikus gyökerek elhalóban vannak a családban, mivel Boldi édesapja is inkább evangélikus közösségben találta meg a helyét, jóllehet úrvacsorázni nem szokott, és nincs konfirmálva, tehát formailag nem váltott felekezetet. Ennek oka feltehetőleg az édesanya iránti tisztelet, hiszen Boldi elmondása alapján nagyon is otthon érzi magát az evangélikusoknál.

Boldi édesanyjának családjánál már összetettebb a helyzet, ha a felekezetiiséget vizsgáljuk. Ezen az ágon ugyanis nagymamája nazarénus családból származik, nagyapja pedig Boldi elmondása szerint „nagyon vallásos evangélikus”. Az adott korszak mindegyik vallás gyakorlását megnehezítette, a rendkívül kicsi közösségekből álló, szigorú szabályokat követő nazarénusoknál pedig az is problematikus, ha valaki egy másik felekezetből származó házastársat választ magának. Nem is ment akadálytalanul ez a folyamat, a nagymama ugyanis titokban keresztelkedett meg az evangélikusoknál, mivel saját, felnőttkeresztiséget valló közösségében, ahol apja ráadásul lelkipásztor volt, még nem merítkezett be. Klasszikus értelemben tehát itt nem beszélhetünk vegyes házasságról, mert Boldi nagymamája tulajdonképpen már evangéli-

kus volt az esküvő idején, az viszont kérdés, hogy milyen további konfliktusokat szült ez a nagycsaládon belül, tudjuk ugyanis, hogy egy ilyen közösségből nehéz kikerülni. Arra is keressük a választ, mennyiben volt hatással a nagymama későbbi életvitelére az a közösség, ahol szocializálódott: bizonyos mintákat annak ellenére is továbbvihetett, hogy ő maga szembefordult felekezetével. Itt elsősorban a „hagyományos női szerepek” betöltésére gondolhatunk, a nazarénusoknál ugyanis egy nőnek kimondottan ezek betöltésére kell fókuszálnia. Ez azt jelenti, hogy általában nem vállalhatnak munkát, a lányok nem tanulnak tovább, és kimondott cél, hogy a nők minél több gyermeket hozzanak világra – a közösségnél mindenfajta születésszabályozást elleneznek. A házasság után mindenesetre egy kisebb hevesi faluban éltek közösen, ahol Boldi édesanyja is felnőtt, róla pedig már tudjuk, hogy egyetemre került, és értelmiségi közösségekben találta meg a helyét. Az tehát kijelenthető, hogy a nazarénus közösségbéli szocializációs minták, a radikálisan hagyományos nemi szerepek nem öröklődtek tovább generációkon átívelően. Ettől még persze az itt átélt nehézségek és a különbségekből fakadó konfliktusok nyomot hagyhattak a családban. Nem tudjuk, hogy a „bigott”, erős vallásgyakorlásból való kiábrándultság vagy a lehető legnagyobb biztonság megteremtése, netán a kettő együtt okozta ezt, de Boldi anyai nagyszülei sem tartották elengedhetetlennek, hogy vallásos neveletésben részesítsék gyermekeiket, Boldi édesanyja felnőttként konfirmált.

A felekezeti különbségek összehangolása tehát nem lehetett ismeretlen Boldi édesanyja számára, noha saját nevelésében nem kapott túl nagy hangsúlyt a vallás. Az viszont elképzelhető, hogy saját házasságában toleránsabb, türelmesebb volt e téren, hiszen a katolikus egyházban, ahova férje tartozott (tartozik?), már önmagában nehézkes, ha valaki nem katolikus féllal szeretne házasságot kötni. Mégsem látjuk, hogy Boldi édesapja különösebben ragaszkodott volna a gyerekek katolikuságához. A keresztelekor még feltételezhető volt, hogy ezt a hagyományt adja tovább, hiszen Boldit és Milánt katolikus templomban keresztelték kisgyerekként. Boldi elmondása szerint ez volt az utolsó alkalom, hogy katolikus templomba betette a lábát, „*hacsak nem turista*” volt.

Amikor a család Szigetszentmiklóson élt, feltehetőleg nem játszott még különösen fontos szerepet a vallás az életükben, arról legalábbis nem esik szó, hogy erősebben kötődtek volna valamilyen ottani gyülekezethez. A fiúkkal együtt, öttagú családdá bővülve Budapestre tették át székhelyüket, és csatlakoztak egy fővárosi gyülekezethez: „*Igazából nem tudom, hogy hogy kerültünk a gyülekezetbe, * biztos, hogy anya egyszer már elmesélte, de igazából ötletem sincs. És akkor ott így, nemtom, elkezdünk így odajárni, így a közösség, gyülekezet részévé válni, öhm, (2) és nemtom, akkor ilyen természetes volt, hogy, * hogy, öhm, * ha nem is minden vasárnap, de akkor sokat, én legalábbis sokat mentem templomba vasárnaponként, mentünk ugye istentiszteletre, hittanra, és akkor így jött, hogy egy idő után konfirmálás, és aztán ifi.*” Érdekes, hogy Boldi édesanyja ekkor még nincs konfirmálva, édesapja pedig továbbra is katolikusnak számít, mégis egy evangélikus gyülekezetben találták meg a helyüket. Boldinak ez természetes közege lett, elképzelhető, hogy ezért sem tudja, pontosan hogyan kerültek oda, mert magától értődőnek gondolja, hogy a gyülekezet tagjai lettek. A gyerekek elkezdtek hittanra járni, ami elsősorban a vasárnapi istentisztelet alatti gyerekóra volt, hétközi alkalmakra ekkor még kevésbé jártak. A hittanórákon Boldi szívesen vett részt, itt tanulta a legtöbbet a Bibliáról, hitről, Istenről. Jó emlékei vannak innen, leszámítva, amikor az istentisztelet elején a gyerekek kimennek az oltárhoz, hogy egy áldással útnak engedje őket a lelkész a hittanterembe. Félelmetesnek találta gyerekként, hogy az egész gyülekezet elé kiálljon, az volt az érzése, mindenki őt nézi, és valamit rosszul fog csinálni. Igyekezett elkerülni ezeket a helyzeteket, és mindig később odaérni az oltárhoz vagy nagyon a széléhez állni, de kérdés, nem hagyott-e mély nyomot benne ez a helyzet, nem érezte-e később az egyházon is azt, hogy ez egy olyan hely, ahol mindenki őt nézi, és nagyon fél, nehogy valamit rosszul csináljon.

Boldi mégis a konfirmációval, tizenkét-tizenhárom évesen került igazán közel a gyülekezet mindennapjaihoz. Kortársaitól eltér ez a tendencia, gyakran hallani, hogy „kikonfirmálják” a gyülekezetből a fiatalokat (SOMFALVI 2015, 229. o.), mert a konfirmációt „letudva” a szülő már nem tartja fontosnak, hogy gyerekét gyülekezeti alkalmakra vigye, vagy éppen a gyermek nem hajlandó részt venni további alkalmakon, mert nem volt neki jó élmény a konfirmációs felkészítés. Boldi saját maga is megjegyzi, hogy az alkalmak túlságosan egysíkúak voltak, „szájbarágósan ment a tanítás, sok kérdésnek nem volt helye”. Miért maradt Boldi mégis a gyülekezet kötelékében, és miért kezdett el a rossz élmények ellenére „ifire” járni, hogy később aztán az egyik legaktívabb taggá váljon? Elképzelhető, hogy mivel egész kicsi korától a gyülekezethez tartoztak, úgy gondolta, teljesen természetes, hogy valamilyen alkalomra továbbra is járjon, inkább azt tartotta volna furcsának, ha nem jár már. A gyülekezetet tehát, úgy tűnik, teljesen a magáénak érezte, úgy gondolta, ha valami nem működik jól, ő maga is tehet azért, hogy változzanak a dolgok. Persze az is elképzelhető, hogy szeretett volna minél több mindenkinek megfelelni, s azért volt nagyon aktív az ifjúsági csoportban, mert így a család, a gyülekezet és a baráti társasága felől is jórészt pozitív megerősítéseket kapott, sőt legszorosabb baráti kapcsolatai az ifjúsági csoportban jöttek létre. De miért volt annyira szüksége megerősítésekre? Volt-e valami, ami miatt önmaga igazolására vágyott, valóban annak szölt-e ez az aktivitás, hogy elfogadtassa magát minél több emberrel?

Kiderül Boldi elbeszéléséből, hogy az iskolában többször is kirekesztően viselkedtek vele. A gimnáziumról, ahol nyolc évet eltöltött, egyébként sincs túl jó véleménnyel, ennek többször hangot is adott az interjúban. Elsősorban azért, mert szerinte a keresztény értékek csupán olyan külsőségekben mutatkoztak meg, mint például annak korlátozása, hogy a diákok milyen kinézettel érkezhettek az iskolába, de valódi lelki feltöltődésre való lehetőséget, mély tartalmat, empátiára való készséget nem igazán érzett az iskola falai között. Lehet, hogy éppen ezért kötődött olyan erősen a gyülekezethez, hogy az itt megélt hiányt pótolja? Talán a kirekesztettség érzése miatt még fontosabbá vált neki, hogy legyenek olyan biztos közösségek, ahova tartozhat? Nem tudjuk, de annyit megállapíthatunk, hogy Boldi vallásgyakorlás szempontjából legaktívabb éve a gyülekezetben a gimnáziumi évek idejére tehetők.

Az iskolaválasztás mondhatni véletlenszerűen történt egy korábban ugyanezen intézménybe járt rokonon keresztül. Megint csak érdekes kérdéseket vet fel, miért nem merült fel – az elbeszélés alapján legalábbis – az iskolaváltás lehetősége, miért maradt nyolc éven keresztül ugyanabban a gimnáziumban. Lehet, hogy ezt is amolyan természetes közegének tekintette, ami bár – főleg utólag viszszanéve – lehetett volna sokkal jobb, de ott és akkor meg kellett felelni a körülötte lévő embereknek? Bár ezt külön nem hangsúlyozta, de felvételi eredményeiből, egyetemi helyállásából és néhány utalásából arra következtethetünk, hogy szorgalmas, teljesíteni akaró diák volt. Láthatjuk, hogy itt is mindenkinek meg akart és objektíven nézve maximálisan meg is tudott felelni, de vajon összefüggésben van-e ez a megfelelni akaró, elismerésre vágyó hozzáállás azzal, hogy kirekesztően, olykor egészen bántóan viselkedtek vele szemben osztálytársai? És ha igen, éppen a kirekesztés miatt akart jobban megfelelni, vagy esetleg pont fordítva történt, és a jó eredményei miatt viselkedtek vele így? Nem tudjuk, az viszont nagyon valószínű, hogy Boldi későbbi életére valamilyen formában hatással volt ez, és elképzelhető, hogy az egyházzal szembeni bizalmatlansága, szkeptikus nézőpontja az iskolában tapasztalt légkörnek köszönhető.

Boldi egyháztól való eltávolodása nagyjából egy időre tehető azzal az időszakkal, amikor az egyetemre került, és elkezdett olyan dolgokkal foglalkozni, amelyeket jórészt magának választott, nem pedig kötelességből kellett elvégezni. Mivel az egyetem nem bizonyul túlságosan nagy kihívásnak szá-

mára, lehetősége van olyan dolgokkal foglalkozni, amelyek általánosságban érdeklők. Az intézmény méretéből és világi, nem egyházi szellemiségéből adódóan az érettségi után pár hónappal Boldi teljesen más helyzetben találta magát. Kevesebb embernek kellett közvetlenül megfelelni, annak az esélye pedig jóval kisebb, hogy valakivel szemben kirekesztően viselkedjenek. Emellett az intézményes vallásgyakorlásból adódó, elsősorban külsőségekben megmutatkozó kötöttségek is egyik pillanatról a másikra eltűntek Boldi életéből. Érezhető, hogy ezt egyfajta felszabadulásként éli meg, hiszen a gimnáziumi élet visszatekintve küzdelmes időszak volt számára. Elmondása szerint „*egy nagyon zárt közösségből egy nagyon nyitottba*” került.

Bántó megjegyzéseket nemcsak a gimnáziumban kapott, hanem a tágabb családon belül is előfordult ilyesmi, kifejezetten a vallással kapcsolatban. Apai, tehát a katolikus oldalhoz tartozó nagymamája Boldinak kiskamaszként – tehát éppen akkor, amikor elkezdett az evangélikus gyülekezetben hététközi alkalmakra is járni – szemébe mondta, hogy „*a purgatóriumban fogsz élni*”. Mit idézhetett ez elő Boldiban, milyen hatással lehetett ez a megjegyzés a felekezetekhez való hozzáállására? Nagymamájával mostanában sincs jó kapcsolata, feltehető tehát, hogy ez a konfliktus régebbre megy vissza, és ő testesíti meg Boldi számára mindazt, amit a katolikus egyház képvisel. A nézeteltérés oka ekkor még mindössze annyi volt, hogy Boldi eredendően katolikusként egy evangélikus közösségben találta meg a helyét. Később ez a felekezeti különbségekből eredő konfliktus fokozódott, legidősebb testvére, Fanni evangélikus–református esküvőjére el sem ment a nagymama. Az ő katolikusságát Boldi képmutatónak érzi, sokszor kicsit lemondóan nyilatkozik róla. A nagymamával kapcsolatban viszagondolhatunk arra is, hogy frusztrációt érezhetett, amiért életének egy szakaszában nem gyakorolta vallását, és fiát sem a hagyományos vallásos neveletésben részesítette, aminek a következtében Boldi édesapjának már kevésbé fontos a katolikusság. Talán ez a frusztráció van ezen megjegyzések, konfliktusok mögött is, amelyek gyermekén és unokáin is sebet ejthettek, vallással kapcsolatos gondolkodásukra hatással lehettek. Nagyon érdekes látni, hogy egy-egy nemzedék vallással kapcsolatos élményei hogyan hathatnak a következő generációkra. Boldinak valószínűleg a nagymamájával való kapcsolata és konfliktusai csak a katolikus egyházzal való gondolkodását határozták meg, de nem kizárt, hogy az egész kereszténységgel, intézményesült vallásossággal kapcsolatos álláspontját formálták.

* * *

Az eddigiekből leszűrhetjük, hogy Boldi vallásosságát pár évvel ezelőttig elsősorban a család, illetve azok a közegek határozták meg, ahova természetes volt, hogy tartozik. Az, hogy ennyire részletesen és reflektáltan ki tudja fejteni elődei vallásos hovatartozását és hozzáállását, mindenképpen arról árulkodik, hogy a családban fontos a vallás, akkor is, ha intenzitása generációnként változik. Ugyanígy az iskolával és a gyülekezettel kapcsolatban is sokszor nagyon határozott véleményt fogalmaz meg, visszatekintve sokféle összefüggést talál, miért távolodott el a kereszténységtől. Ezek a közösségek mind olyanok, amelyeket a magáénak érez vagy érzett, hiszen mindenhol egészen kis korától jelen volt. A három közösség mindegyikét erősen meghatározta a vallás, Boldi több oldalról is megtámogatva részesült vallásos neveletésben. Bár rossz élményei az iskolában és a gyülekezetben is voltak, arra utaló jelet nem találunk, hogy valami olyan konkrét esemény történt volna, amely miatt szükségesnek találta, hogy egyik pillanatról a másikra elvágja az egyházhoz fűződő szálait. Sokkal inkább fokozatosan történt (történik) az eltávolodás, sőt azt is túlzás lenne állítani, hogy Boldi mára teljesen hátat fordított volna a kereszténységnek. Nagy ünnepekkor ma is elmelegy istentiszteletre, és imaéleté-

ben is azokat a mintákat használja, amelyeket keresztény neveletéséből adódóan ismert meg. Egyes bibliai igehelyeket is fontosnak tart mindennapi életére nézve.

Mindenképp érdemes részletesebben körüljárni azt a kérdést, Boldi miért tartja fontosnak, hogy besorolja magát valamelyik vallásba vagy a kereszténységen belül valamely felekezetbe, és miért beszél jelen időben katolikusságáról: „*Úgyhogy így lett egyébként * Fanni evangélikus, tehát őt evangélikusnak keresztelték, Milán meg én, öhm, katolikusok vagyunk egyébként.*” Érdekes, hogy nem javította ki magát, csak gyorsan hozzátette, hogy „*egyébként*”. A teljes interjú során kicsit olyan, mintha Boldi minden egyes felekezetről bizonytalanul beszélne. Szinte mindig, amikor valamely felekezetet, egyházat említi, megtorpan, szünetet tart, őzik vagy valamilyen tölteléksszóval „*húzza az időt*”. Talán nem tudja pontosan, jelent-e ez valamit, vagy csak formáság az egész? Esetleg maga is bizonytalan az egész felekezatiséggel kapcsolatban? Erre a kérdésre több ízben is megkaptuk a választ, hiszen egy későbbi mondatában így jellemzi vallási hovatartozását: „*Én nem nagyon sorolnám be magamat ahhoz, hogy melyik egyházhoz tartozom, * ha kéne, akkor mindenképp azt mondanám, hogy evangélikus, de inkább tartom magamat simán kereszténynek.*” De miért tartja ennyire fontosnak, hogy besorolja magát, miközben szemmel láthatóan nehezebbre esik ez? Kifejezetten kényelmetlennek érzi, ha hangosan kimondja magáról, hogy evangélikus vagy keresztény. Még retrospektíve is bizonytalan ezzel kapcsolatban, az interjú elején egy helyen azt mondja kamaszkoráról, „*nem tudom, hogy mennyire mondhatom az akkori éves énemet így, öhm, nemtom ilyen kereszténynek vagy vallásos embernek*”, máshol viszont arról beszél, hogy „*emlékszem, hogy volt bennem egy ilyen felismerés, hogy örültem, hogy evangélikus vagyok, mert én ezt találok így a leg... , * nem is tudom, -modernebb, -előrehaladotabb, -nyitottabb egyháznak.*” Kicsit ironikusan később ezt azzal egészíti ki, hogy más felekezetű osztálytársaihoz képest elkezdte magát „*kényelmesen érezni*” ebben a helyzetben.

Azt, hogy miért ennyire nehéz a besorolás, és miért érzi mégis fontosnak, hogy ezt megtegye annak ellenére, hogy semmilyen erre vonatkozó kérdést nem tettem fel, nem tudjuk, de megállapíthatjuk, hogy ide is jól illik a *disszonancia* szó. Talán nagyon szeretné úgy érezni, hogy tartozik valahová, mégsem tudja ezt teljes magabiztossággal kimondani magáról, ha pedig mégis kimondja, attól furcsán érzi magát. Ez a látásmód az egész elbeszélésre, élettörténetre jellemző. Érezhetően fontos neki a vallás, hogy természetes közösségeiben mindenhol szerepet játszott, de felnőve már nehéz az egyház tanításait, általános gondolkodását saját világlátásába beleilleszteni. Önmaga besorolása összefügghet a folyamatos reflexióval, saját maga kívülről való vizsgálatával, a megfelelni akarással. Nyilván nem esetleges az sem, hogy az interjú alatt is a magyarázatkereséssel, hangosan kimondva jön rá olyan dolgokra, amelyeket korábban még nem fogalmazott meg magának; feltételezhetjük, hogy többször volt már ilyen jellegű élménye.

Azt is látnunk kell, hogy Boldi nem tudja kategóriák nélkül elképzelni a kereszténységet. Ez arról árulkodhat, hogy a világ, amelyben élünk, még mindig sokkal inkább merev identitásfogalomban, az ember „*ugyanazságát*” hangsúlyozó látásmódban gondolkodik, és ez a vallási identitásról való vélekedésekben is megjelenik. Boldinál éppen ez okozhatja a disszonanciát, hogy úgy érzi, kategóriák nélkül nem igazán lehetséges, hogy valaki keresztény hívőnek mondja magát.

A *disszonancia* ellenére Boldi a keresztény közösségekben tanult alapokra helyezi hite megélésének módját, ha imádkozik vagy mélyebb, egzisztenciális dolgokkal foglalkozik, nem tud attól elvonatkoztatni, hogy hol és hogyan nőtt fel. Az ellentmondás mégis ott van benne, amit úgy próbál feloldani, hogy manapság már inkább maga értelmezi, mi az, hogy keresztény Isten, mert az istentiszteleteken hallott igehirdetések egyszerűen nem tudnak találkozni azzal az állásponttal, amit ő gondol a kereszt-

ténységről: „Amit tanultam erről az Istenről, hogy mennyire elfogadó és jóindulatú, meg nem tudom, azzal ilyen nagyon ellentétes az, amit én a prédikációkban hallok. És lehet, hogy azzal, hogy így, öhm, kivonom magam mondjuk a prédikációból, * ezt a belső képet akarom megőrizni talán, * vagy én egy ilyen Istenben szeretnék hinni. Ez lehet, hogy menekülés, vagy, vagy ilyen, öhm, vagy egy ilyen menekülés, vagy nem tudom, de (2), de azért így nehéz kiigazodni néha, hogy most akkor így, így, öhm, * mi van.”

Vallásos neveltetése Boldit a mai napig meghatározza, bármilyen hitkérdéssel kapcsolatos dolog kerül elé. A három közeg (család, iskola, gyülekezet), ahol természetes módon vele volt a vallás, jól láthatóan szinte egyszerre kezdett elhalványodni életében. A család persze némileg kivétel, de értelemszerű, hogy a gyerekek időseodásával a szűk család mint közösség is elkezd kevésbé hangsúlyossá válni. Boldi így már nem gyakran találkozik konkrét vallási eseménnyel, az élettörténet, amelyet elmondott, mégis értelmezhetetlen lenne a vallás és az evangélikus egyház nélkül.

A történetét elemezve úgy tűnik, hogy bár valóban távolodóban van az intézményesült egyháztól, hiba lenne Boldira rásütni azt a bélyeget, hogy elhagyta hitét, vagy „dekonverzió” ment keresztül, hiszen a vallás és a hit annyira aktívan foglalkoztatja ma is, hogy az elbeszélés nagy részében ezzel kapcsolatos aktuális érzéseiről, gondolatairól beszélt. Gyerek- és kamaszkorában másképp volt jelen a vallás az életében, mint később, az identitás formálódásával megváltozott számára a jelentősége, aminek, ahogy azt az élettörténetben láthattuk, összetett okai vannak. Boldi esete jól mutatja, hogy ez a változás az egyén életében dinamikus, nem beszélhetünk lezárt folyamatokról.

„Történété válni a legmélyebb emberi feladat”

Nagy kérdés, hogy az egyháznak mennyiben kell igazodnia a világ változásaihoz, de azt is látni kell, hogy nemcsak az egyházi, hanem másmilyen közösségi elgondolás is nehezen tud érvényesülni az individualizált társadalmakban, annak ellenére, hogy a vallásra, spiritualitásra való igény egyáltalán nem csökken, éppen ellenkezőleg (MÁTÉ-TÓTH–ROSTA 2022, 458. o.). Ez az igény viszont a fiatalok körében csak ritkán találkozik az egyház tevékenységével, tanításával.

Kétségtelen, hogy fáradtságos munka, és olykor kényelmetlen helyzeteket idézhet elő, ha olyanokkal találkozunk, akik csalódtak az egyházban, vagy egyszerűen felnőttként már nem találták elég érdekesnek, vonzónak. Mégis úgy gondolom – és empirikus kutatási eredményem is ezt támasztja alá –, hogy érdemes ezeket a gátakat átlépni. Nemcsak azért, mert általában ezeknek az embereknek is rengeteg vállalással kapcsolatos gondolata, élménye, története van, amelyeket meghallgatva magunk is épülhetünk, hanem azért is, mert a jézusi példázatok alapján szükséges is megtenni, hogy utánamenjünk az „elvezetteknek”. Az elveszett juh, az elveszett dragma és az elveszett fiú példázatában (Lk 15) is azt olvashatjuk, hogy az illető maga megy utána (a fiú esetén *elébe*) annak, amit vagy akit elveszített.

A kvantitatív jellegű szociológiai kutatásokból kiderül, hogy a fiatalok legtöbbször átmeneti kategóriákban gondolkodnak, ha vallásosnak is mondják magukat, azt is sokkal nagyobb arányban a „maguk módján” képzelik el (BÖGRE 2017, 32. o.). A „maga módján vallásos” kategória azonban – ahogyan azt Boldi esetében is láthattuk – nagyon sok mindent jelenthet, kezdve a keresztény alapokra támaszkodó, de vallását aktívan nem gyakorló fiataloktól egészen a más, nem keresztény vallásokkal szimpatizálókig (uo. 39. o.).

A vallásosságna, mivel több dimenzióját különböztetjük meg szociológiai szempontból (ANDORKA 2006, 643. o.), rendkívül nehéz a mérése. Tomka Miklós évtizedeken keresztül használt ötfokú

skálája⁵ jó alap lehet, ahogyan más kutatások is kimutathatnak olyan eredményeket, amelyek a fiatalok egyháztól való eltávolodását mutatják, de azokhoz a belső folyamatokhoz, amelyek az egyes emberben lejátszódnak, nem fogunk kvantitatív módszerekkel közelebb kerülni.

Ezért igyekeztem olyan módszert választani, ahol bár csak egy konkrét személynél, de közelebb kerülhetek egy „maga módján vallásos” fiatal vallással kapcsolatos érzéséhez, gondolataihoz, vallási identitásához – ahogy feljebb olvashattuk, Boldi magára is használja ezt a kifejezést. Ennek megvalósításához a narratív életútinterjú módszere (KOVÁCS 2007c) tűnt a legjobbnak, mert úgy éreztem, ez teszi leginkább lehetővé, hogy maga az interjúalany szólalhasson meg, minél kevésbé befolyásolva a kérdésektől és egyéb körülményektől. A módszer számol azzal, hogy a szöveg feldolgozásakor egy új történet keletkezik (KOVÁCS–VAJDA 2002, 28. o.), hiszen aki olvassa, értelmezi és feldolgozza a szöveget, már nem azonos az élettörténet szerzőjével, aki a történetét megosztja. De éppen ezért volt fontos, hogy maga az élettörténeti szöveg minél inkább Boldi élettörténetét, vallási identitását adja vissza.

Az egyháztól eltávolodó fiatalok személyes és vallási identitása tehát olyan komplex folyamatokat hordoz, amelyeket ebben a dolgozatban nem fejtettem meg, de nem is ez volt a cél. Sokkal inkább magára az összetettségre szerettem volna felhívni a figyelmet, amely a szakirodalomban és empirikus kutatásomban is megmutatkozik. Boldi egy azon fiatalok közül, akik vallásos neveltetésben részesültek, és sokáig fontos szerepet is töltött be életükben az egyház. Vele beszélgetve és beszélgetésünket feldolgozva kiderült számomra, mennyire vékony lehet a határ a vallásos és a nem vallásos ember között. Az, hogy spiritualitását valaki éppen az egyházban vagy más keretek között gyakorolja, olykor apróságokon múlik. Egy-egy emlék, egy lelki vezető vagy egy baráti társaság az egyház közelében tarthatják az embert, de egy-egy rossz élmény, csalódás könnyedén az ellenkezőjébe is vezethet. Ami viszont ennek kapcsán felmerült bennem kérdésként, az az, hogy mi valójában az egyház célja. Az egyházhoz akarja közelebb vinni az embereket, vagy pedig Istenhez, s ebben szolgál közvetítőként?

Visky András író egy interjúban úgy fogalmazott, hogy „történetté válni a legmélyebb emberi feladat” (SZARKA 2023). A történeteink elmesélésével kerülhetünk közelebb ahhoz, hogy önmagunkhoz és egymáshoz is kapcsolódni tudjunk, sőt ezáltal Isten „Nagy Történetének” is részesei lehetünk. A történet elmeséléséhez viszont találkozás is kell, ami sokszor nem az emberi kategóriák szerint elgondolt egyház falain belül történik. Érdemes hangsúlyozni Ferenc pápa gondolatait, aki szerint Jézus az egyház ajtaján kopogtat – csak éppen belülről, hogy végre engedjék ki az emberek közé, hogy találkozhasson velük.⁶ Ha a keresztény ember közösségre tud lépni a másikkal, akkor Isten gyógyító tevékenységének részesévé válhat (BAUMGARTNER 2003, 533. o.) – éppen úgy, ahogyan a saját történetünk Isten történetébe illeszkedik.

Az okok, amiért sokan a kereszténységnek hátat fordítva, a „maga módján” vallásosként élik meg spiritualitásukat, különfélék lehetnek, és nem is biztos, hogy lehet a jelenségre egyértelmű magyarázatokat találni. Arra viszont választ kaptam kutatásom során, hogy bár a fiatalok egyházahagyása és maga a vallásosság is összetett folyamat, az ezekről szóló történeteket érdemes és szükséges is meghallgatni és értelmezni.

⁵ A skála – amelyet ma is sok kutatásban használnak – fokozatai a következők: 1. vallásos vagyok az egyház tanítása szerint; 2. vallásos vagyok a magam módján; 3. nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e vagy sem; 4. nem vagyok vallásos; 5. határozottan nem vagyok vallásos (TOMKA 1998).

⁶ Jézus belülről kopogtat, hogy engedjük ki – A templomból való kimozdulás 10 tétéle. Magyar Kurír, 2019. október 15. <https://www.magyarkurir.hu/hirek/jezus-belulrol-kopogtat-engedjete-ki-templombol-kimozdulas-10-tetele>.

Exploring Religious Identity in Young Adults Drifting Away From the Church

A Methodological Experiment – Part 2

- **The paper scrutinises the interrelationship between religious and personal identity of young adults who have drifted away from the church, drawing on the methodology of narrative biographical interview and hermeneutic case reconstruction. For better understanding, the concept of narrative identity is introduced in detail, and parallels between the perspectives of methodology and pastoral care are explored. The question posed is explored by means of an illustrative case. It can therefore be seen as an exploratory case study or methodological experiment.**

Keywords: narrative identity / religious but unaffiliated / biographical narrative interview / hermeneutic case reconstruction / young adults

Hivatkozott művek

- ANDORKA Rudolf 2006. *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- BAUMGARTNER, Isidor 2003. *Pasztorálpszichológia*. Ford. Zelenka Judit – Major Judit – Fekete László – Mohi Zsolt. Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány, Budapest.
- BÖGRE Zsuzsanna 2017. „Átmeneti” kategóriák erősödése az ifjúság vallásos önjellemzésekor. *Metszetek*, 6. évf. 3. sz. 31–46. o. <https://doi.org/10.18392/metsz/2017/4/3>
- KOVÁCS Éva 2007c. Interjú módszerek és technikák. In: FEISCHMIDT–KOVÁCS 2007. <https://mmi.elte.hu/szabadjbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadjbolcseszlet/index72c4.html>. (Megtekintés: 2024. január 25.)
- KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- MÁTÉ-TÓTH András – ROSTA Gergely 2022. Vallási riport, 1991–2022. Magyarországi trendek nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Szélényi Iván – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi R riport 2022*. Budapest, TÁRKI. 457–472. o. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2022.23>
- SOMFALVI Edit 2015. A „kikönfirmálás” mint a szervezett egyház elleni lázadás egy formája. In: Veress Károly (szerk.): *Intézmény, lázadás, ethosz. Közéletések a bürokratikus hatalomhoz*. Egyetemi Műhely, Kolozsvár. 227–242. o.
- VALUCH Tibor 2005. *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest.

Internetes hivatkozások

- KENDE Ágnes 2022. A szülők gyakran nem a vallás, hanem a presztízs miatt küldik a gyerekeket egyházi iskolába. *Qubit.hu*, november 2. <https://qubit.hu/2022/11/02/a-szulok-gyakran-nem-a-vallas-hanem-a-presztizs-miatt-kuldik-a-gyerekeket-egyhazi-iskolaba>. (Megtekintés: 2024. január 25.)
- SZARKA Zsuzsa 2023. „Történetté válni a legmélyebb emberi feladat”. Interjú Visky Andrással. *Szombat.org*, április 30. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/tortenette-valni-a-legmelyebb-emberi-feladat>. (Megtekintés: 2024. január 25.)
- Jézus belülről kopogtat, hogy engedjük ki – A templomból való kimozdulás 10 tétele. *Magyar Kurír*, 2019. október 15. <https://www.magyarKurir.hu/hirek/jezus-belulrol-kopogtat-engedjete-k-templombol-kimozdul-as-10-tetele>. (Megtekintés: 2024. január 25.)